

СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Мирослав САВЧИН

Copyright © 2007

Сьогодні в українському суспільстві де-юре є соціальне замовлення на вільну особистість, котра володіє такими рисами як ініціативність, схильність до творчості і водночас відповідально ставляться до навколишньої дійсності і своєї життєдіяльності. Але в сучасному світі де-факто оволодіння внутрішньою свободою істотно відстає від досягнень у забезпеченні зовнішньої свободи. Мислителі часто акцентують увагу на різних сторонах “позитивної свободи”. За словами Е. Фромма [25], “ми зачаровані зростанням свободи від сил, зовнішніх стосовно нас, і сліпі, не бачимо тих внутрішніх перепон, примусів і страхів, які позбавляють усякого смислу, всі перемоги, здобуті свободою над традиційними її ворогами”. Вчений при цьому підкреслює, що індивід існує у стані позитивної свободи “як незалежна особистість, але не ізольована, а поєднана зі світом, з іншими людьми і з природою”. Якраз з усвідомлення цієї єдності закономірно випливає *почуття відповідальності*. Мислителі акцентують увагу на різних сторонах “позитивної свободи”.

За всієї соціальної доцільності, психологічної та духовної значущості проблеми свободи і відповідальності особистості дослідники цієї проблеми абстрагуються від чинників, які зумовлюють психологічну свободу і відповідальність як сутнісної риси особистості.

Звернемося до розгляду проблеми свободи і відповідальності у філософії [1; 4; 5; 10; 19; 21; 24; 27]. Так, ще Перикл розумів свободу як свободу особистої дії. Для Платона свобода – це швидше свобода чистої думки, а благо свободи безпосередньо впливає із джерела внутрішньої гармонії. С. К’еркегор вважав, що тільки право вибору надає змогу індивіду робити своє життя справді прекрасним, врятувати себе і свою душу, знайти мир і спокій [10]. Людина не вибирає епоху, – писав Ж.-П. Сартр, – але вибирає себе у ній. Сво-

бода – це онтологічний вимір людського буття, що постає як суто негативна діяльність [цит. за 13, с. 113]. “Те, що є людина, – пише В. Франкл, – це її свобода, вона притаманна людині початково та невіддільна від неї, у той час як те, що в мене просто “є”, я цілком можу втратити” [25, с. 107]. “Людина, яка засуджена бути вільною, несе весь тягар світу на своїх плечах: вона відповідає за світ і за саму себе як за певний спосіб буття. Ми беремо слово “відповідальність” у його банальному значенні “усвідомлення своєї ролі творця події чи предмета” [цит. за 13, с. 113].

У своїй сутності людина вільна, але для конкретного індивіда ця сутнісна реальність постає, за словами В. Франкла, тільки як потенційна можливість. Він не є ще таким, яким виявляється у своїй людській сутності, таким він лише повинен стати [24]. Для А. Шопенгауера людина вільна, “якщо може робити те, що хоче” [27]. На думку М. Бердяєва, людина – “істота вільна, у ній є елемент первородної несотворимої досвітньої свободи, але вона безсила справитися зі своєю власною ірраціональною свободою, із її бездонною темнотою” [4]. Особистість “діє не за цілями, а через закладену в неї творчу свободу та енергію і благодатне світло, що осяює її життя. Основне для етики питання зовсім не про свободу і необхідність, а про свободу і благодать” [Там само, с. 82].

Для видатного філософа ХХ століття А. Вайтхеда суть “свободи – це досягальність цілей” [23, с. 461]. Вимога “свободи головним чином ґрунтується на... загальному прагненні до спільних цілей, до... вияву ідеалів та економічних прагнень, які створюють будівельний матеріал історії” [Там само, с. 462]. В іншому місці автор пише: “Свобода означає, що... вимога координації має бути виконана без порушення загальних цілей людської спільноти” [Там само, с. 462].

Подібної позиції дотримується Н. Аббаньяно, зазначаючи: “Не можна зрозуміти свободу, ...зрозуміти людину як вільну на шляху об’єктивного аналізу людських здібностей або їх генези. Свобода не є здатність або сила, яку людина використовує поряд з іншими. У жодному випадку свободу людини не можна розглядати як один із фактів, створених людиною... Бути вільним або невільним для неї означає здійснити вибір, більше того – фундаментальний вибір. Бути вільним для людини означає усвідомити та реалізувати себе у вихідній можливості свого ставлення до буття, тобто зміцнити і вкорінити себе у цій можливості” [1, с. 154]. Автор зазначає: “Людина стає вільною для досягнення і здійснення свого завдання, її вже не відволікають усе нові й нові бажання, вона не закинута у світ без будь-якої спрямованості та не губиться в незначних подіях. Вона живе зосереджено, одним домінуючим інтересом, і зводить до цього інтересу, як до міри, фундаментального критерію, всю різноманітність подій” [Там само, с. 154].

Для з’ясування діалектики свободи та відповідальності звернемося до розгляду більш загальної філософської проблеми співвідношення моралі і свободи. Так, для Ф. Ніцше традиційна мораль, яка ззовні приписує людині всілякі заборони та обмеження, могла спиратися лише на презумпцію несвободи. Йдеться про негативну свободу “від”. Звідси логічний вибір мислителя на користь свободи, в тому числі і перш за все – свободи від моралі. Згідно з Ф. Ніцше, людина утверджує свою свободу в самотньому протистоянні світові, спираючись лише на себе, а мораль є колективним егоїзмом слабших.

Інакше бачить цю проблему І. Кант, який обстоює свободу, оголошуючи її “постулатом” моральності або волі. Відому суперечність в емпіричному світі знімає воля, яка, на його погляд, має бути підкорена закону причинного зв’язку і визначається завжди прагненням до щастя. Але людина, будучи здатною осягати розумом світ, водночас живе у надчуттєвому світі, і тут вона вільна особа. Такою свободою, котра осягається розумом, пояснюється, на думку І. Канта, відповідальність, совість тощо.

Сам факт морального життя з його відмінностями й оцінками передбачає свободу. Людина як вільна істота є не тільки втілювач законів добра, а й творець нових цінностей. Вона має завдання своєю вільною активністю реалізувати цінності, які без неї залишаються ірраціональними [4]. Отож свобода – основна

умова морального життя, причому не тільки свобода добра, але і свободи зла, бо без “свободи зла нема морального життя” [4, с. 34]. “Тільки свобода від зовнішнього спонукання та насилля ставить моральну проблему в чистоті” [Там само, с. 143].

Філософ С.Л. Франк зазначає, що у “вигляді морального закону, як абстрактно загальної норми повинного, людина вперше усвідомлює свою свободу, перемогу свого внутрішнього, божественно-всеединого живої істоти над пасивною підкореністю сліпим силам природи, але перемогу, в якій переможець сам ніби змушений підкоритися образу буття переможеного та переймати його подобу, бо тут внутрішня свобода, котра має своїм джерелом Божу благодать, переломлюючись у природній суті людини, діє на нього як загальна сила, як правило, що ззовні накладає на його волю і підкоряє його через приборкування індивідуального життя абстрактно-загальним началом”.

Людське буття за своїм визначальним (онтологічним) виміром охоплює здатність сказати “ні” тиску соціальних умов і здійснити справді людський (гуманістичний) вибір, долаючи відчуження як несправжній спосіб існування [25]. Особистості треба досягти свободи від тиску життєвих обставин, досягти власної незалежності, якої не буває, доки вона не відчуває відповідальність за все, що з нею відбувається. Відповідальність передбачає потребу збереження індивідуальної своєрідності, нетотожності кожного життєвого світу, зрозумілого та незрозумілого, схожого на власний і зовсім протилежного, приємного й такого, що спричинює антипатію [19]. Тому свобода людини як суб’єкта полягає в тому, щоб стати особистістю та перестати жити відповідно до зовнішніх принципів, щоб здійснювати трансцендентацію, виходячи таким чином за межі себе, щоб вибирати себе, бути собою та нести відповідальність за свій вибір перед самим собою [24].

Свобода волі, котра визначає діяльне ставлення суб’єкта, первісно негативна – нею керує екзистенційна тенденція свободи “від”. Вона конфліктна не лише щодо світу причинності, а й щодо виявлення свободи волі іншими індивідами. Свобода як цінність, а відтак і людина як особистість, набувають морально-позитивних характеристик завдяки тому, що персонально-життєве буття особи має спільнісний статус. Дихотомія персональності й соціальності трансформується у взаємопов’язаність індивідів як у морально-духовну спіль-

ність, котра, поряд з конфліктністю, – суттєвий момент природи суб'єкта. Тому факт взаємозв'язку людей, що зумовлений їхнім спільним існуванням, є вихідним для головних цінностей окремої особистості. Це і робить проблему індивідуальної відповідальності дуже актуальною для неї.

Свобода багато чого вимагає від особистості, звалюючи їй на плечі майже непосильний тягар відповідальності геть за все. Вона є незалежністю та визначеністю моєї особистості із середини, творчою силою, а не вибором між поставленим перед нею добром і злом, себто творенням добра і зла [28]. “Екзистенційний аналіз визначає людину вільною, однак бачить її не лише вільною, а й відповідальною” [24, с. 115].

У свободі життя людини важче, відповідальніше і трагічніше [4, с. 142]. Існувати, за Ж.-П. Сартром, – це завжди “брати на себе” своє буття, тобто завжди бути відповідальним за нього, а не отримувати його ззовні як фант чи камінь. Відповідальність не суперечить свободі, вона є її логічним наслідком, що об'єднує низку вчинків у життєвий шлях людини, її біографію [19].

Нічим не обмежена свобода означає повну відсутність якого б то не було примусового об'єднання людей. “Проблема суспільного життя – це проблема об'єднання індивідуальних дій і меж такого об'єднання” [23, с. 417]. У суспільстві має бути примус, бо “яким би не було конкретне суспільство, завжди знайдеться певна група людей, які іноді за складом характеру, а частіше – за характером своїх дій, будуть антисоціальними елементами” [Там само, с. 449].

У людському бутті виділяються три сили, які від початку історії керували людським розвитком. Перша з них прагне підкорити людство у всіх сферах і на всіх ступенях його життя верховному началу, пригнітити самостійність особи, свободу особистого життя. Друга – намагається розвинути твердиню мертвої єдності, дати свободу частковим формам життя, діє винятково із себе і для себе. Але є, як вважає В.С. Соловйов, і третя сила, яка “дає позитивний зміст двом першим, звільнює їх від винятковості, примирює єдність вищого начала з вільною багаточисельністю часткових форм і елементів, створює, таким чином, цілісність загальнолюдського організму та дає йому тихе внутрішнє життя” [21, с. 19–20].

Для екзистенціалізму [10; 19] людина закинута у світ панування необхідності (потреби), спричинення іззовні, пригнічення неповторно-індивідуального, особистого загальним,

а відтак заперечення свободи; це – світ, у якому знищується оригінальність особистості.

Співвідношення свободи й необхідності – це вихідний пункт визначення обсягу відповідальності [18]. Представники гуманістичного й екзистенційного напрямів у філософії і психології (А. Маслоу, Е. Фромм, В. Франкл) займають крайні позиції, вважаючи, що все, доступне волі людини, залежить від її свободи. Зокрема, В. Франкл стверджує, що “необхідність і свобода локалізовані не на одному рівні, свобода височіє, надбудована над усілякою необхідністю” [24, с. 106]. При цьому він виділяє три аспекти свободи людини – свободу від власних потягів, від спадковості та від обставин і чинників зовнішнього оточення. Особистість є вільною тому, що її поведінка зумовлюється перш за все цінностями і смислами, які локалізовані в етичному та духовному вимірах і не випробовується впливами з боку згаданих вище факторів.

На нашу думку, свобода – це здатність особистості взяти на себе відповідальність за власну долю, свобода слухати власну совість і вибудовувати власний життєвий шлях. Отже, свобода і відповідальність взаємно зумовлюють одна одну. Причому чим більше особистість по-справжньому хоче бути вільною, тим більшу відповідальність вона має покласти на себе. Свобода, позбавлена відповідальності, вироджується у свавілля, а відповідальність, позбавлена свободи, перетворюється у засіб пригнічення особистості, тобто фактично стає невротичною [18].

Відповідальність безпосередньо пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів її досягнення. Вона пов'язана з вибором зовнішніх (у світі) і внутрішніх (у самій особистості) потенційних можливостей поведінки у конкретній ситуації. Тільки завдяки оптимальному співвідношенню свободи і відповідальності людина з багатогранних можливостей власного буття реалізує лише одну-єдину і, тим самим, організує власну життєдіяльність. І хоч особистість не вільна від умов існування, але вона може вільно зайняти позицію щодо них – поступитися їм чи ні. Тим самим усе людське буття неминуче й фатумно реалізується у двох площинах напруження – суцього й обов'язкового, суб'єктивного й об'єктивного. Причому свобода передбачає ініціативне розв'язання проблем із знанням справи, перемогу над своїми вузько суб'єктивними потребами, бажаннями і прагненнями. Якщо вільно вибрані і взяті інди-

відом зобов'язання не трансформуються в “інакше я не можу”, то в особистісному плані відсутні відповідальність і дисциплінованість.

Протилежним є постульований детермінізмом погляд, згідно з яким людина не має свободи вибору, у будь-якій точці її рішення викликані життям і зумовлені більш ранніми за часом зовнішніми і внутрішніми подіями, на перший погляд, здається більш реалістичним й очевидним. Але, хоч людина й залежна від зв'язку причин і наслідків, вона все ж здатна створити сферу свободи й постійно збільшувати її шляхом розширення свідомості, здійснювати правильні вчинки. Для неї дуже важливо завоювати оптимум свободи і звільнитися від пут (неминучості).

У психологічному плані С.Л. Рубінштейн виділив три аспекти свободи: а) “самовизначення ролі внутрішнього в детермінації поведінки на різних рівнях”; б) “свободи людини у громадянському житті”; в) “свободи у спінозівському сенсі (контролю свідомості над стихією власних потягів)” [17]. Водночас традиційні трактування свободи як усвідомленої необхідності і як свободи вибору є обмеженими. Свобода як усвідомлена потреба має два аспекти – зовнішню і внутрішню (виконання свідомо узятото на себе особистістю обов'язку, насамперед, обов'язку перед “вищими цінностями”). Але важливо відрізнити виконання обов'язку, свідомо узятото на себе внутрішньо вільною і відповідальною особистістю, від поведінки, зумовленої конформізмом, підпорядкуванням навіюванню або моральному тиску, острахом покарання чи осуду. В цьому аспекті Е. Фромм розмежує “справжню совість”, наслідуючи велінням якої особистість підтверджує себе, і совісті як “наглядача, приставленого до людини нею самою”, але такого, який забезпечує фактично “інтеріоризацію зовнішніх соціальних вимог”.

Отже, пізнання необхідності – це, хоч і значуща, однак тільки одна грань свободи. Діючій особистості потрібні знання не тільки про закономірності буття, а й про можливі варіанти розвитку подій. Урахування цих варіантів дозволяє спланувати і здійснити дію, котра допоможе реалізувати найбільш бажану із них, й у такий спосіб по-справжньому проявити свою свободу. По-друге, усі бажані знання, які б вони не були важливі, являють собою тільки одну із передумов вільної дії. Існують крайні, межові за своїм трагізмом, ситуації, наприклад, втрата рідної людини,

коли можливості практичного впливу особистості на протікання подій вичерпані, так що її свобода може проявитися тільки у свідомості і гідному прийнятті неминучого чи зміни ставлення до ситуації.

Психологи виділяють зовнішню і внутрішню свободу [3; 7; 11]. Г.О. Балл дає таке психологічне визначення: свобода, у загальному сенсі, – це сукупність умов (зовнішніх або внутрішніх, – якщо йдеться про психологічну свободу), що сприяють гармонійному розгортанню і прояву різнобічних можливостей особистості (зокрема, шляхом подолання перешкод для цього). Несвободу можна визначити як сукупність умов, що перешкоджають розгортанню і прояву згаданих можливостей [3].

Зовнішня свобода не зводиться до “свободи від” (відсутності обмежень), але обов'язково повинна містити і конструктивні моменти (“свободу для”). Так, В. Франкл пише, “бути вільним – це тільки негативний аспект цілісного феномена, позитивний аспект якого – бути відповідальним. Свобода може виродитися у просту сваволю, якщо вона не проживається з погляду відповідальності” [24]. Зовнішня свобода – це властивість довкілля, що розглядається стосовно особистості, характеристики яких знаходяться у певному діапазоні. За словами Н.І. Лапіна, “вища цінність людського життя”, що втілює “такі суспільні, соціокультурні стосунки між індивідами, які відкривають простір здібностям переборювати відчужені форми їх діяльності та інші обмеженості існуючої культури і соціальних відношень, творити нове, брати участь в інноваційних процесах” [11]. Важливо, що автор вказує як на “подолання”, так і на “творення”.

Внутрішня ж свобода – властивість особистості, яка виявляється у макро- і мікросоціальних умовах, характеристики яких знаходяться у визначених межах. Причому психологічна свобода як об'єктивно фіксований стан чи якість особистості відрізняється від суб'єктивного почуття свободи (“свободи як духовного стану, самовідчуття”) [7]. Аналізовані феномени, зрозуміло, взаємозалежні, проте цей зв'язок аж ніяк не однозначний (коли п'яному “море по коліна”, то це нехай ілюзорне, але почуття свободи). Крім того, різнобічні можливості особистості можуть володіти не тільки позитивним, але і негативним моральним і соціальним зарядом (прикладом тут є, скажімо, уміння злодія). Отож свободою, у т. ч. і внутрішньою, можна зловживати;

“вільне самовираження особистості може нести як добро, так і зло” [14].

Розвиток психологічної свободи невіддільний від відповідальності – духовності і моральності. Становлення справжньої свободи як стійкої риси особистості попереджує виникнення дисгармоній, котрі зумовлюють деформації свідомості та негативні поведінкові прояви [18].

З погляду гуманістичної психології, надійне досягнення особистісної свободи передбачає не просто дотримання елементарних моральних норм, а й долучення людини до вищих буттєвих цінностей (добро, істина, справедливість, краса та ін.), трансцендування вузьких індивідуальних інтересів (як і інтересів конкретних соціальних спільностей).

Свобода передбачає трансценденцію, психологічним механізмом якої є процес пошуку індивідуального сенсу життя “як психологічного феномена, котрий, виникаючи у результаті взаємодії “зовнішнього” і “внутрішнього”, водночас еманіпується від того й іншого та починає діяти як “буферний механізм”, як “система стримувань і противаг”, що не допускає одностороннього підпорядкування “зовнішньому” та перетворенню людини в раба власних потреб, потягів, своїх безпосередніх ситуативних інтересів” [26].

Цілісна реалізація внутрішньої свободи виявляється, зокрема, у світоглядній позиції вільної особистості, у її ставленні до стереотипів, охоплюючи її мислення і вчинки. Відмовляючись від беззастережного задіяння до будь-якої із світоглядних систем, а також і від вибору між ними, вільна особистість прагне замість цього виробити власне цілісне світорозуміння. Для неї характерне поєднання турботи про близьких людей з готовністю допомагати незнайомим й із широким (часто планетарним) розумінням своєї місії та відповідальності.

Особистісна свобода передбачає оволодіння соціальними і моральними нормами та духовними цінностями. Вона протистоїть бездумному, сліпому підпорядкуванню будь-якій нормі, чи нехай навіть найпрекраснішій традиції [6]. Індивід не просто асимілює, освоює моральні норми, а є архітектором (суб’єктом) власного морального світу. Він не пасивно копіює, а творчо перетворює існуючі нормативні системи різних рівнів. Вічні та конкретно-історичні цінності набирають для нього великого особистісного сенсу. Як зазначають А. Маслов, К. Роджерс, А. Роше, людина народжується з потребами добра, моральності,

духовності, самоактуалізації та самотрансценденції, які становлять її ядро, суть.

Чи може людина будь-якого моменту зробити вибір на користь добра, відповідальності? Чи вона не має свободи вибору, оскільки залежна від зовнішніх і внутрішніх сил? Ці питання завжди постають у психологічному аналізі конкретної поведінки людини. Проблемі свободи вибору “не можна розв’язати, поки ми не розуміємо, що наші дії визначаються неусвідомленими силами, навіть якщо живемо у щасливому переконанні, що маємо вільний вибір” [2]. Людиною часом оволодівають такі ірраціональні пристрасті, які її пересилують і змушують діяти всупереч своїм істинним переконанням та інтересам. Вони ослаблюють, а почасти і руйнують, сили особистості, змушують її страждати.

У вільному виборі людини постійно йдеться про те, чи зважиться вона на краще чи на гірше, добре чи зле. Причому краще-гірше постійно стосується фундаментальних моральних та духовних проблем життя, коли мовиться про розвиток або регресію, про любов або ненависть, про незалежність або залежність. Свобода означає не що інше, як здатність йти за голосом розуму, здоров’я, благополуччя та совісті проти голосу ірраціональних пристрастей. Тому однією з передумов звільнення, набуття свободи є усвідомлення несвідомого.

Отже, свобода – це “здатність зважитися на користь однієї чи іншої з двох альтернатив, вибирати між раціональним та ірраціональним інтересами у житті, розвитком чи стагнацією, смертю. Якщо так розуміти свободу, то найкращий і найгірший індивіди не мають свободи вибору, у той час як проблема такого вибору постає якраз перед середньою людиною з її суперечливими схильностями” [25, с. 98]. “Свобода не є постійний атрибут, який ми або “маємо”, або “не маємо”. Насправді свобода не існує в тому сенсі, у якому існує річ, свобода – це слово, абстрактне поняття. Існує лише одна реальність – акт самозвільнення у процесі розв’язування проблем” [Там само, с. 98]. Але у процесі життєвої практики постійно змінюється обсяг свободи у розв’язанні моральних проблем. “Якщо ми володіємо високою мірою свободи зважитися на користь добра, то цей вибір потребує від нас менше зусиль. Якщо міра нашої свободи незначна, то це вимагає більших зусиль, допомоги інших і сприятливих умов” [Там само, с. 98].

Усвідомлення “ситуації є вирішальним фактором при здійсненні вибору на користь

кращого, а не гіршого. При цьому йдеться про усвідомлення: 1) того, що добре, а що погане; 2) який спосіб дії у конкретній ситуації підходить для досягнення бажаної мети; 3) сил, які стоять за бажаннями, котрі відкрито виявляються; 4) реальних можливостей, між якими є вибір; 5) наслідків, які спричиняють собою вибір у тому чи іншому випадку; 6) того, що усвідомлення, як таке, нам не допоможе, якщо воно не йде рука в руку з бажанням діяти, з готовністю взяти на себе біль і неминучі втрати, якщо діяти наперекір своїм пристрастям” [Там само].

Свобода вибору – це не тільки зовнішня свобода (надання людині можливості вибору), а й внутрішня, особистісна (її спроможність здійснити цей вибір). Справжня свобода не зводиться до свободи вибору. Вибір – тільки момент свободи. Екзистенційна свобода – це свобода не лише вибору, а й творчості. “У реальному житті для багатьох людей проблема вибору є настільки важкою і незвичною, що провокує психічні захворювання. Водночас конструктивний особистісний вибір (наприклад, у ситуації конфлікту) “постає ефективним засобом попередження неврозів та особистісних дисгармоній, стає значущою умовою особистісного розвитку” [9].

Можливість прояву свободи у ситуації вибору залежить від характеристик конкретної ситуації, зокрема, від кількості альтернатив і того, настільки вони відрізняються між собою. Причому в сучасній культурі відбувається зсув у розумінні свободи від простого “збільшення можливостей вибору” до акценту на сутнісних властивостях цих можливостей [6]. Водночас вибір із фіксованого переліку альтернатив – це лише частковий момент мислення. Аналогічні феномени мають місце під час розв’язування моральних проблем. Як зазначає К.А. Абульханова-Славська, моральний вибір відбувається не з наявних рівнозначних альтернатив, а частіше всього полягає у створенні нових смислових відношень, котрі радикально перетворюють ситуацію в цілому [3]. До того ж вихід за межі відомих альтернатив (а значить і створення “конструктивної альтернативи самому виборі”) служить визначальною характеристикою діяльності [8].

Найчастіше для високорозвиненої особистості актуальна проблема вибору не “між добром і злом”, а між різними цінностями, одночасно реалізувати які не вдається. У цьому плані значуще, щоб це була саме конструктивна альтернатива, а не безпринципне шарахання від одного із суперечливих варіантів до іншого чи їх електичне поєднання [3, с. 300]. Більше того, існують “вчинки, які взагалі можуть не виявляти себе назовні, наприклад, коли внаслідок напруженої внутрішньої

боротьби із самим собою індивід кардинально змінює свою життєву позицію, ставлення до себе або до навколишніх, до справи, що виявилася найголовнішою у житті тощо” [22].

Оригінальну думку висловлює Г. Балл [3], котрий вважає, що гармонійним доповненням внутрішньої свободи як цілісної особистісної риси є не тільки відповідальність (що переважно стосується більшості трактувань ціннісно-мотиваційної сфери особистості), а й особистісну надійність – як цілісну рису особистості, котра визначає її готовність до надійного виконання тих або інших соціальних функцій. Подібно внутрішній свободі, ця риса охоплює, поряд із ціннісно-мотиваційною, також інструментальні властивості особистості.

Психологічно особистісна свобода пов’язана з вищими рівнями активності індивіда, зокрема, із:

1) соціальною активністю, яка полягає у свідомому здійсненні соціально значущих дій (учинків), включаючи прийняття на себе відповідальності за них;

2) побудовою та реалізацією життєвих стратегій, організацією свого життєвого шляху, свідомим саморозвитком [2]. Активність зорієнтованого на особистісний розвиток саморегулювання підтримує незавершеність психологічної організації особистості як передумову цього розвитку [Там само], і в той же час сприяє здоланню виникаючих дисгармоній;

3) наднормативною активністю [16], яка відрізняється перевищенням, збагаченням і/або узагальненням поставлених ззовні вимог до виконуваної нею діяльності;

4) ініціативою, котра виявляється в ініціації та розгортанні тієї чи іншої діяльності без скільки-небудь сильного зовнішнього спонукання;

5) вольовою активністю, яка забезпечує мобілізацію ресурсів індивіда на подолання усвідомлених об’єктивних і суб’єктивних перешкод у здійсненні ним діяльності;

6) творчою активністю, котра конкретизується у розв’язуванні задач (у широкому значенні цього терміна), для яких ні засіб розв’язку, ані можливі результати заздалегідь суб’єкту невідомі;

7) надситуативною активністю, тобто виходом за межі ситуації, що задається організатором діяльності чи соціокультурною нормою або ж відповідає старому досвіду самого суб’єкта.

Психологічна свобода передбачає зреалізування творчої та вольової активностей, а також їхнє контекстне тло емоційного забезпечення). Дж. Гаррісон зазначає: “Щоб бути вільними у найглибшому сенсі, ми повинні бажати об’єкти, які уявляємо достатньо пристрасно, щоб несхильно домагатися можливого, переборювати опір реального і, якщо вдається, втілювати в життя об’єкти нашої уяви” [28,

с. 200]. У будь-якому разі саме у вільних учинках знаходять вияв різноманітні види суб'єктної активності – такі, зокрема, як волюва, цілеутворювальна, творча, надситуативна, рефлексивна. Остання передбачає самостійне осмислення особистістю життєвих ситуацій та своєї ролі у них і прийняття на цій основі рішень про свої подальші дії.

Інструментального забезпечення людиною особистісної свободи потребують: а) уміння саморегуляції діяльності [15], які ґрунтуються на рефлексивних механізмах мислення [20]; б) компетентності, адже той, “хто навчився вчитися, пристосовуватися і змінюватися, зрозумів, що ніяке знання не є надійним, і лише процес пошуку знання дає основу для надійності” (К. Роджерс); в) реалістичного й неупередженого сприйняття світу, відкритості новому досвіду і спрямованості на пошук істини, спроможності враховувати різні погляди, розширювати завдяки цьому своє бачення проблем і, за наявності достатніх підстав, змінювати свої погляди [6].

Свобода пов'язана з творчістю, на чому компетентно наполягав М.О. Бердяєв. “Свобода, – писав він, – є творча енергія, можливість створення нового” [4]. “Звільнення людини – не тільки від чогось, а й для чогось. І це для і є творчість людини” [Там само, с. 134]. Зрозуміло, і “свободу *від*” можна трактувати як свободу від обмежень (зовнішніх і внутрішніх), що перешкоджають людині виявити свою творчу сутність. Тут особі треба передбачити способи та методи виконання обов'язку. Часто без творчості, без новизни підходу до них останні не можуть бути розв'язані взагалі [18]. У психологічному аспекті ці нові для людини підходи можуть зашкодити її статусу, призвести до дисонансу, погіршити її матеріальне чи соціальне становище, стосуватися змін її психофізіологічного та соціально-психологічного комфорту і розвитку. Так, наші дослідження [18] показують, що відповідальна поведінка пов'язана з ризиком у тому значенні, що особистості доводиться постійно розв'язувати *смыслові задачі*, які можуть бути диференційовані за різними параметрами: а) часовим (раніше – пізніше, зараз – потім) і просторовим (тут – там); б) процесуальним (швидко – повільно, якісно – як-небудь, творчо – рутинно, самостійно – з допомогою інших); в) локалізацією мети у системі людських взаємин (собі – іншим, собі – значущим іншим, значущим іншим – просто іншим); г) принциповим ставленням до обов'язку чи завдання (можна – не можна, буду виконувати – не буду виконувати).

Усвідомлення ризику є однією з причин переживання суб'єктом у процесі покладання

на себе відповідальності. Чим більше людина усвідомлює ризик, розуміє наслідки своїх дій, тим більше вона несе відповідальність. Сам факт наявності переживань особистості у зв'язку з ризиком і свободою зовсім не враховується у практиці виховної роботи та у соціальному житті взагалі. Ця проблема не знайшла свого належного висвітлення у теоретичних психолого-педагогічних дослідженнях. Проте зрозуміло, що зв'язки між психологічною свободою і здатністю до творчості є неоднозначними. Так, наприклад, внутрішня свобода особистості виявляється й у обстоюванні нею, усупереч труднощам, своєї моральної позиції, навіть якщо ця позиція заздалегідь відома, тобто коли говорити про творчість недоречно.

У творчості знаходить вираження, насамперед, інформаційний, енергетичний, волювий аспекти особистісної свободи. “Звільнити себе, писав І.А. Ільїн, – значить зібратися так, щоб бути сильнішим за будь-який потяг свій, будь-які примхи, будь-яке бажання, будь-яку спокусу, будь-який гріх” [5, с. 170].

Одна з головних характеристик психологічно вільної особистості – свідоме використання нею власних інструментальних (фізичних і психічних) можливостей для реалізації своєї спрямованості, а також задля подолання і зміни тих із них, що перешкоджають такій реалізації. Вільна особистість ефективно здійснює саморегулювання власної життєдіяльності [2]. На думку А. Маслоу і К. Роджерса, внутрішньо вільна особистість є самоактуалізованою, повноцінно функціонуючою. У неї наявний високий рівень самодостатності, що поєднується з глибоким духовним зв'язком з іншими людьми. Внутрішньо вільна особистість має “справу життя”, якій віддана і про яку піклується більше, ніж про захист свого Я. На високому рівні розвитку така особистість долає традиційні дихотомії. “Якщо ви, – писав А. Маслоу, – зайняті справою, яку любите, і віддані цінностям, котрі вважаєте вищими, то ви еґоїстичні, наскільки це можливо, і в той же час безкорисливі й альтруїстичні” [29, с. 194]. Особистість має “свободу стати іншою” [24]. “Справді, людське починається в людині там, де вона набуває свободи протистояти залежності від власного типу” [Там само, с. 201]. “Звільнити себе... значить стати господарем своїх пристрастей. Господар своїх пристрастей – не той, хто їх успішно приборкує, так що все життя вони вирують у ньому, і він зайнятий тим, щоб не дати їм ходу, а той, хто їх духовно облагородив і перетворив. Свобода від пристрастей полягає не у тому, що людина пригнітила їх у собі, а сама віддалася безпристрасній байдужості (як вважали стоїки); але в тому, що пристрасті людини самі –

добровільно та цілісно – прислуговуються духу та несуть його до мети” [5]. Загалом здорова особистість свідомо контролює своє життя, володіє суб’єктивним почуттям свободи, внутрішнім локусом контролю, оптимізмом і вірою у свою здатність здійснити життєві плани [30]. Звичайно, у житті такої особистості є критичні ситуації об’єктивності і поглибленої рефлексії, котра потрібна для успішного розв’язання життєвих проблем.

Таким чином, *повноцінна екзистенційна свобода* – це здатність особистості до гармонійного розгортання і проявів різнобічних внутрішніх (інтелектуальних – усвідомлення необхідного, належного і повинного, здатності до вибору та аналізу ситуації; емоційно-вольових – самовладання, переживання вищих цінностей та особистісних смислів, трансцендування як вихід за межі Я, оптимістичність, здатності до ризику, гармонія із власними пристрастями, відсутність умовних цінностей тощо; саморегулювання життєдіяльності – цілепокладання, внутрішній локус контролю, рефлексія, здібності і творчість тощо) та зовнішніх (реалізація особистісного ідеалу, життєвого плану, справи життя, надситуативна і наднормативна активності, протидія деструктивному тиску соціальних умов тощо) можливостей реалізації потенціалу особистості, насамперед, Я-духовного, вищих цінностей (творення добра для себе та інших людей) та реалізації свого головного сенсу.

Поєднувальним онтологічним моментом між свободою і відповідальністю є зовнішня і внутрішня необхідності, а також реалізація фізичного, психофізіологічного, психологічного, соціального, морального та духовного потенціалів людини. Для відповідальності свобода постає мотиваційним чинником та засобом реалізації її предмета. І навпаки, сама відповідальність є важливою умовою для повноцінної свободи особистості. Свобода, котра не поєднана з відповідальністю, призводить до руйнування системи її життєдіяльності (регресія, анархія, алкоголізм, наркоманія, втрата здоров’я, руйнування соціальних контактів, злочинність, агресія тощо) та до деградації.

Отже, свобода і відповідальність онтологічно передбачають одна одну не тому, що вони взаємопов’язані, а тому, що свобода може реалізуватися лише через відповідальність, а остання через свободу. Чим більше особистість прагне бути вільною, тим більше відповідальності вона повинна покласти на себе. І навпаки, чим менш відповідально діє особистість, тим менше вона є вільною, тому що стає рабом своїх пристрастей, егоїстичних намірів, а тому нездатна творити добро та жити повноцінно.

1. Аббаньяно Н. Экзистенция как свобода // Вопросы философии. – 1992. – №8. – С. 146–157.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мир, 1991. – 299 с.
3. Балл Г.А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы. – К.: Основа, 2006. – 408 с.
4. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
5. Ильин И.А. Путь к очевидности. – М., 1993. – 270 с.
6. Козловски П. Культура постмодерна. – М., 1997. – 341 с.
7. Ксенофонов В.И. Духовность как экзистенциальная проблема // Философские науки. – 1991. – №12. – С. 48–49.
8. Кудрявцев В.Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе: опыт логико-психологического анализа проблемы // Психологический журнал. – 1997. – Т.18, №1. – С. 27–34.
9. Кузьмина Е.И. Исследование детерминант свободы-несвободы от фрустрации // Вопросы психологии. – 1997. – №4. – С. 76–88.
10. Кьеркегор С. Страх и трепет. / Пер. с дат. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
11. Лапин Н.И. Кризис отчужденного бытия и проблема социокультурной реформации // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С. 41–49.
12. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности. – М., 1993. – 88 с.
13. Люшер М. Сигналы личности. Рольевые формы и их мотивы. – Воронеж: НПО “Модек”, 1993. – 160 с.
14. Никифоров А.Л. Выступление в дискуссии // Исторические типы рациональности. – М., 1995. – Т.1. – С. 345.
15. Осницкий А.К. Проблемы исследования субъективной активности // Вопросы психологии. – 1996. – №1. – С. 18–25.
16. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.: Политиздат, 1982. – 420 с.
17. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – С. 360.
18. Савчин М.В. Психология відповідальної поведінки. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
19. Сартр Ж.П. Стена: Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1992. – 480 с.
20. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексивная психология и педагогика творческого мышления. – Запорожье, 1992. – 240 с.
21. Соловьев В.С. Философская публицистика // Соч. в двух том. – Т.1. – М.: Правда, 1989. – 687 с.
22. Татенко В.О. Вчинок в онтологічному вимірі // Основи психології / За загал. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 665 с.
23. Уайтхед А. Избранные работы по философии. Персане. – М.: Прогресс, 1980. – 717 с.
24. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 376 с.
25. Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу. Гл.6. Свобода, детерминизм, альтернативность // Филос. науки. – 1990. – №8. – С. 85–95.
26. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от “внешнего” и “внутреннего” // Психологический журнал. – 1995. – Т.15, №2. – С. 5–17.
27. Шопенгауэр А. Свобода и нравственность / Общ. ред., Сост. вступ. ст. А.А. Гусейнова и А.П. Скрыпкина. – М.: Республика, 1992. – 448 с.
28. Garrison, G. W. Greene’s dialectics of freedom and Dewey’s naturalistic existential metaphysics // Educational Theory. – 1990. – V.40. – No.2.
29. Maslow, A. H. The Father Reaches of Human Nature. – New York, 1971.
30. Schultz, D. P. Growth Psychology Models of the Healthy Personality. – New York etc., 1977.